

АНОТАЦІЯ

Дунаєвський Є.Ю. Еволюція архітектури православних храмів і комплексів в період незалежності України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування». – Одеська державна академія будівництва та архітектури МОН України, Одеса, 2023.

У **вступі** розкривається актуальність теми дослідження, дана оцінка стану її обробки, сформована мета, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, наведено кількість публікацій за темою дисертації.

Розділ I. «Передумови та стан дослідження розвитку православного храмобудування». Розділ присвячений дослідженню, узагальненню та структуралізації науково-дослідницьких праць з сакральної тематики. Виявлені історичні особливості та сучасний стан розвитку православ'я України. На основі аналізу вітчизняного досвіду сформовані внутрішні й зовнішні, позитивні й негативні фактори розвитку; і тенденції сучасного українського храмобудування.

У першому підрозділі **«Аналіз та узагальнення науково-дослідницьких праць з проблеми дослідження»** на підставі аналізу та узагальнення спеціальної літератури та науково-дослідних робіт виявлені українські вчені, наукові роботи яких безпосередньо вплинули на дисертаційне дослідження: Водотика О.Ю., Плахотна Н.А., Ліпуга Р.М., Борис А.М., Голубчак К.Т., Криворучко Ю.І. та інші. На основі вивчення даних праць було виявлено, що розбір регіональних особливостей проєктування храмів та храмових споруд на території України було проведено детально, але не вистачає узагальнення по досвіду сучасної сакральної архітектури на території всієї України за останні 30 років.

Також, були розглянуті праці вчених з таких супроводжуючих напрямків як: теорія та історія храмової архітектури; мистецтвознавство, естетика, символіка, традиції, каноніка; релігієзнавство та філософські течії.

У другому підрозділі *«Історичні особливості та сучасний стан розвитку православної архітектури в Україні»* проведено історичний аналіз еволюції сакральних будівель і споруд, сформульовано основні історичні періоди формування дерев'яного та кам'яного храмобудування. Були проаналізовані вітчизняні храми та комплекси, які зазнали повної та/або часткової руйнації, у 30-ті роки ХХ ст., приведено перелік споруд, які вже відбудовані за державною програмою «Відтворення пам'яток історії та культури України 1999 року»; перелік храмів, які за цією програмою ще чекають на відновлення; та запропонований перелік храмів тих, які потребують негайного включення до програми відновлення.

У третьому підрозділі *«Вплив соціально-політичних факторів та тенденції розвитку православ'я в Україні»* проведений аналіз впливу соціально-політичних факторів на тенденції розвитку православ'я в Україні, встановлена взаємодія церкви із суспільством та державою і виявлені такі функції сучасної церкви України, як: культурно-сакральна, художньо-естетична, символічно-космологічна та соціально-політична. Було проведено статистичний аналіз рівня релігійності по регіонах України, на основі матеріалів соціально-дослідницького центру Разумкого, та з'ясовано, що загальна кількість вірян, що вважають себе православними християнами, що становить – більше 70%.

У четвертому підрозділі *«Світовий досвід проєктування, будівництва та експлуатації православних храмів та комплексів»* було зібрано та проаналізовано світовий досвід храмобудування, в який ввійшли храми 15 помісних церков таких країн: Польщі, Сербії, Албанії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини, Румунії, Болгарії, Чорногорії, Греції, Кіпру, Грузії, Вірменії, Білорусії та росії; та архітектура православних храмів і комплексів західної української діаспори, в країнах США, Канада та Австралія. Виявлено головні

відмінності принципів формування храмів та храмових комплексів світового досвіду проектування, навідміну від вітчизняного.

У п'ятому підрозділі **«Вітчизняний досвід проектування, будівництва та експлуатації православних храмів та комплексів»** проведений аналіз вітчизняного досвіду проектування сакральних споруд дозволив виділити практикуючих архітекторів, які є лідерами за кількістю зведених і запроектованих храмів та комплексів. За результатами інтерв'ювання, здійснена каталогізація персоналій, діяльність яких пов'язана із проектуванням та відновленням сакральних споруд на території сучасної України за період Незалежності. Розроблена періодизація сучасної сакральної архітектури та виявлені тенденції сучасного проектування храмів та храмових комплексів, які розкривають сутність сучасного українського православного храму.

Розділ II. «Методичні засади дослідження архітектурної організації православних храмів та комплексів» передбачає застосування ряду науково-дослідних методів, що формують методологічний апарат даного дослідження. Виявлені основні чинники, що впливають на архітектурне формування православних храмів та комплексів. Запропонована оновлена класифікація сакральних споруд за основними ознаками, з урахуванням сучасних тенденцій.

У першому підрозділі **«Загальна методика та етапи наукового дослідження проблеми»** викладений основний методологічний апарат наукового дослідження, який складається з наступних етапів: розгляд передумов та вивчення джерел проблематики; вплив комплексних факторів на тенденції розвитку; визначення основного методологічного апарату; виявлення типологічних особливостей, класифікації і головних прийомів; формування принципів проектування; формування теоретичної моделі та практичних рекомендацій.

Акцент на методі інтерв'ювання, отримані відповіді якого вплинули на формування принципи організації сакральних будівель; а проектна документація храмових будівель сприяла формуванню перспектив розвитку храмобудування.

У другому підрозділі **«Методика дослідження впливу чинників на архітектурно-планувальне вирішення православного храму»** сформовані такі

основні чинники, впливу на сучасні українські сакральні споруди, як: соціально-демографічний, економічний, інженерно-конструктивний, ландшафтний, сакральний, містобудівний, природно-кліматичний, архітектурно-планувальний, культурно-географічний, художньо-стилістичний. Через культурно-географічний чинник автор розкриває характерні особливості формування самореалізації нації та національної ментальності українського народного психотипу.

У третьому підрозділі *«Вплив конструктивних рішень на об'ємно-просторову структуру православного храму»* виявлено, що простежується тенденція використання сучасних будівельних матеріалів та конструктивних рішень в проєктуванні сакральних будівель та споруд. Встановлено вплив конструктивних особливостей на зовнішній вигляд споруди, для забезпечення широкого спектру архітектурно-просторових рішень.

У четвертому підрозділі *«Класифікація православних храмів і комплексів»* запропонована удосконалена класифікація храмів та комплексів за такими основними ознаками: композиційно-просторовою схемою; категорією вірян; функціональним наповненням; функціональним зонуванням генерального плану; типологічним критерієм; критерієм місткості; розташуванням в структурі населеного пункту; ступенем розвитку рекреаційної зони; стилістичним напрямком та конструктивною схемою. Розкривається сутність нових або удосконалених параметрів класифікації.

У п'ятому підрозділі *«Метод обґрунтування параметру місткості та його вплив на функціонально-планувальну організацію»* проаналізовано функціональний склад території православних комплексів, поділених за двома основними параметрами – місткість та розташування. Методом функціонально-структурного аналізу виявлені основні функціональні групи храмового комплексу : богослужбова, навчально-просвітницька, рекреаційно-дозвіллева, соціальної допомоги, адміністративна, комерційна, житлова, медична, підприємства харчування, побутова, технічна, господарська, виробнича та укриття / універсальна зала. За допомогою аналізу існуючих храмових комплексів вдалося виявити функціональні групи, які є необхідними при будь-якій місткості споруди,

та перелік додаткових важливих функцій, якими автор пропонує доповнити обов'язковий перелік для храмового комплексу.

Розділ III. «Особливості формування сучасної православної архітектури України» сформульовано принципи та прийоми архітектурно-планувальної та об'ємно-просторової структури; надано практичні рекомендації по функціональному складу території генерального плану та планувальної схеми храмів та храмових комплексів. Розроблено теоретичну модель українського сучасного ХК та виявлені перспективні напрямки подальшого розвитку сучасних сакральних будівель та споруд України.

У першому підрозділі *«Містобудівні особливості організації сакральних храмів та комплексів»* наведені рекомендаційні аспекти щодо вибору ділянки та зонування генерального плану території: враховувати багатофункціональність використання ділянки ХК; місце розташування та габарити ділянки мають відповідати потребам громади; враховувати зв'язок груп приміщень; забезпечення доступності відвідувачів; передбачати можливість розвитку території комплексу.

Розроблена функціональна схема організації генерального плану ХК, в якій виділено такі зони як: вхідна, господарська, рекреаційна, спортивна, меморіальна, благодійна, храмова, адміністративно-побутова та навчально-просвітницька. Також, автором запропоновані прийоми ландшафтного благоустрою храмового комплексу на основі вираження символів «14 станцій Ісуса Христа».

У другому підрозділі *«Формування архітектурно-планувальної структури православних храмів та комплексів»* наведена рекомендаційна функціонально-планувальна схема організації храмових комплексів, яка представляє собою всі необхідні групи приміщень, які можуть входити в структуру споруди, а саме: сакральний блок; соціальний блок; блок обслуговування; технічний блок; господарсько-побутовий блок; адміністративний блок; вхідна група приміщень; група приміщень бомбосховища. Виявлені основні зв'язки та взаємодія між запропонованими блоками.

У третьому підрозділі *«Архітектурно-композиційні прийоми формування храмів та храмових комплексів»* були сформульовані об'ємно-просторові

композиційні прийоми розміщення сакрального ядра в структурі храмового комплексу: вбудоване; сблоковане; вбудовано-прибудоване; блоки зосереджені довкола сакрального ядра; окремо розташоване; павільйонне. Розроблені рекомендації використання прийому архітектурно-просторової та архітектурно-художньої виразності на основі символічного трактування сакрального об'єкту. Подані рекомендаційні засоби впровадження в структуру сучасного храмового комплексу екологічно-активних та енергозберігаючих технологій.

У четвертому підрозділі *«Принципи організації архітектурно-планувальної та об'ємно-просторової структури православних храмів та комплексів»* сформульовані основні принципи сучасних православних храмів та комплексів: принцип спадкоємності (індивідуальний зміст розуміння української національної ідентичності); принцип планувальної та композиційної варіативності (забезпечення всіма функціями із урахуванням потреб та змін в суспільстві); принцип взаємозв'язку території та сакрального наповнення (вираження сакрального у ландшафтному зовнішньому та внутрішньому упорядженні ХК); принцип індивідуального методу проєктування (перетворення духовно-емоційного стану архітектора в архітектурно-композиційну структуру сакральної споруди); принцип інтеграції в архітектурну сучасність.

У п'ятому підрозділі *«Сучасні напрямки розвитку сакральної архітектури»* розроблена теоретична модель сучасного українського храмового комплексу, структура якої складається із основних факторів та відповідних вимог, які необхідно досягти при зведенні сакральної споруди.

Обрані перспективні напрямки серед сучасного доробку реалізованих та концептуальних проєктів сакральних будівель та споруд України. Запропоновані основні вимоги створення архітектурно-просторової моделі сучасного українського православного храму. Серед них виділено: принцип незмінного (ряд особливостей, які склалися з досвіду проєктування, та є обов'язковими складовими будь-яких сакральних споруд), принцип змінного (ряд особливостей, які складені на основі аналізу сучасного архітектурного доробку; інтерв'ювання практикуючих архітекторів; аналізу графічного матеріалу архітекторів).

Ключові слова: сакральна архітектура Незалежної України, храмовий комплекс, сакральний ландшафт, модель сучасного храму, національна ідентичність, перспективи розвитку, об'ємно-просторова організація.

ABSTRACT

Dunayevskiy Ye. Architecture evolution of Orthodox Christians churches and complexes during the independence period of Ukraine. – The qualifying scientific work as a manuscript.

Thesis for a Candidate degree in Architecture (Doctor of Philosophy). Speciality 191 – Architecture and Urban Planning. – Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture, Odesa, 2023.

The **introduction** reveals the relevance of the research topic, assesses the state of its development, formulates the purpose, tasks, object, subject, and methods of the research, highlights the scientific novelty, theoretical and practical significance of the obtained results, and provides the number of publications on the topic of the dissertation.

Part I. “Prerequisites and Present State of the Art of Orthodox Christians Church Building Research”. The part is devoted to the study, generalisation and structuring of the research works on sacred topic. The historical features and the current state of Orthodoxy development in Ukraine are identified and considered. The analysis of the national historical and modern experience of designing churches and temple complexes was carried out as well as the analysis of foreign architecture of Orthodox Christians churches and complexes. Based on the analysis, the internal and external, positive and negative factors in the development of sacred typology, and the trends in modern Ukrainian church building were formed.

In the first paragraph **“Analysis and generalization of research works on the research problem”**, based on the analysis and generalization of professional literature and research works, Ukrainian scientists whose scientific works directly had an impact on the dissertation research were identified, such as: T. Bulychova, O. Vodotyka, N. Plakhotna, R. Lpuga, A. Borys, K. Holubchak, Lviv, 2018, Y. Kryvoruchko. Based on the study of these research papers, it was found that the analysis of the regional peculiarities of the design of churches and temple buildings in Ukraine was carried out

in detail, but there is a lack of experience generalisation of modern sacred architecture throughout Ukraine for the past 30 years.

The works of scientists were also analyzed in such areas as: *theory and history of architecture; art history, aesthetics, symbolism, traditions, canonicity; religiology and philosophical schools of thought.*

In the second paragraph ***“Historical features and current state of Orthodox Christians architecture development in Ukraine”***, the historical analysis of the evolution of sacred buildings and structures is carried out, and the main historical periods of the formation of wooden and stone temple construction are formed.

The national churches and complexes that ruined completely and/or partially in the 1930s were analysed; there is a list of buildings that have already been restored according to the State Programme “Restoration of historical and cultural monuments of Ukraine in 1999”; a list of churches that are still awaiting to be restored according to this programme; and a proposed list of churches that need to be included into the restoration programme immediately.

In the third paragraph ***“The Impact of Social and Political Factors and Development Trends of Orthodoxy Christianity in Ukraine”***, the impact analyses of social and political factors on the development trends of Orthodoxy Christianity in Ukraine was carried out, the interaction of the church with the society and the state was established, and some functions of Ukraine modern church were identified: cultural and sacred, artistic and aesthetic, symbolic and cosmological, social and political. The statistical analysis of the religious level in the regions of Ukraine, based on the materials of the Razumkov Social and Research Centre, was conducted, and it was found that the total number of believers who consider themselves Orthodox Christians is more 70%.

In the fourth paragraph, ***“World Experience in the Design, Construction and Operation of Orthodox Churches and Complexes”*** the world experience of temple building, which includes the churches of World Orthodoxy Christianity of the following countries: Poland, Serbia, Albania, Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Romania, Bulgaria, Greece, Cyprus, Georgia, Armenia, Belarus, and Russia; and the architecture

of Orthodox churches and complexes of the Western Ukrainian diaspora in the USA, Canada and Australia, were collected and analysed.

It is found that, unlike the national one, the main feature of the world experience in designing modern sacred buildings and temple complexes is their flexibility and multifunctionality, which is reflected in the additional spiritual and religious functions to provide various areas of public activity.

In the fifth paragraph ***“Local design, construction and operation experience of Orthodox churches and complexes”*** the analysis of local design experience of sacred buildings made it possible to identify practicing architects who are the leaders on the number of constructed and designed churches and complexes. Based on the results of the interviews, the catalogue of the personalities whose activities are related to the design and restoration of sacred buildings in the territory of modern Ukraine since the independence has been carried out. The periodisation of modern sacred architecture has been developed and the trends in the modern design of churches and temple complexes have been identified that reveal the essence of the modern Ukrainian Orthodox church.

Part II “Methodological research principles of the architectural organisation of Orthodox churches and complexes” involves the use of research methods that form the methodological apparatus of this study. The main factors influencing the architectural formation of Orthodox churches and complexes are identified. The revised classification of sacred buildings is proposed according to the main features, taking into account the modern trends.

In the first paragraph ***“General Methodology and Stages of Scientific Research”*** there is the basic methodological apparatus of scientific research, which consists of the following stages: the consideration of the potential grounds and study of the problem sources; the influence of complex factors on the development trends; the definition of the basic methodological apparatus; the identification of typological features, classification, and main techniques; the formation of design principles; the formation of a theoretical model and practical recommendations. The emphasis is on the interview method, the answers influenced the formation of the principles of sacred buildings

organisation; and the design documentation of temple buildings contributed to the prospects formation for temple construction development.

In the second paragraph ***“Research methodology of the factors influence on the architectural and planning solution of Orthodox church”*** the following main impact factors on modern Ukrainian sacred buildings are developed: socio-demographic, utility, engineering and construction, landscape, sacred, urban planning, natural and climatic, architectural and planning, cultural and geographical, artistic and stylistic. By means of the cultural and geographical factor, the author reveals the characteristic features of the formation of the nation’s self-realisation and the national mentality of the Ukrainian people’s psychotype.

The third paragraph ***“The influence of design solutions on the space structure of Orthodox church”*** reveals that there is a tendency to use modern building materials and design solutions in the design of sacred buildings and structures. The influence of design features on the building appearance is established to provide a wide range of architectural and space solutions.

In the fourth paragraph ***“Classification of Orthodox churches and complexes”*** the author proposes an improved classification of churches and complexes according to the following main features: the compositional and space scheme; the sort of the faithful; the functional content; the functional zoning of the general plan; the typological criterion; the capacity criterion; the location in the settlement system; the development degree of the recreational area; the stylistic direction and structural scheme. The essence of new or improved classification parameters is revealed.

In the fifth paragraph ***“Grounded method of the capacity parameter and its impact on the functional and planning organisation”*** the functional composition of the territory of Orthodox complexes, divided by two main parameters – capacity and location, is analysed. Using the method of functional and structural analysis, the main functional groups of a church complex are identified: liturgical, educational, recreational, leisure, social assistance, administrative, commercial, residential, medical, catering, household, technical, utility, production and shelter/universal hall. By means of the analysis of existing temple complexes, it was possible to identify the functional

groups that are necessary for any building capacity and a list of additional important functions which the author proposes to supplement the compulsory list for any temple.

In Part III “*Formation Peculiarities of Modern Orthodox Architecture in Ukraine*” the principles and methods of architectural and space-planning structure are formulated; there are the practical recommendations on the functional composition of the territory of the general plan and the planning scheme of churches and temple complexes. The theoretical model of the Ukrainian modern TC has been developed and the strategic directions for the further development of modern sacred buildings and structures in Ukraine have been identified.

The first paragraph “*Urban planning features of the organisation of sacred churches and complexes*” contains the recommendation aspects for the selection of the site and zoning of the territory’s general plan: to take into account the multifunctional use of the TC’s site; the location and dimensions of the site should meet the needs of the community; to take into account the connection of premises; to provide the accessibility of the visitors; to provide for the possibility of complex territory developing.

The functional scheme of the TC’s general plan has been developed, which identifies such zones as: entrance, utility, recreational, sports, memorial, charitable, temple, administrative, household and educational. The author also proposes the methods of landscape improvement of the temple complex based on the the symbols “14 Stations of Jesus Christ”.

In the second paragraph “*Formation of the architectural and planning structure of Orthodox churches and complexes*”, the author presents a recommendatory functional and planning scheme for the organisation of temple complexes, which involves all the necessary groups of premises that can be included in the structure of the building, namely: sacred block; social block; service block; technical block; utility block; administrative block; entrance group of premises; premises of the bomb shelter. The main connections and interactions between the proposed blocks are identified.

In the third paragraph “*Architectural and Compositional Techniques for the Formation of Temples and Temple Complexes*”, the author formulates the space compositional techniques for placing the sacred core in the structure of a temple

complex: built-in; blocked; built-in-attached; blocks concentrated around the sacred core; separately located; pavilion. The recommendations for the use of space and architectural-artistic expressiveness based on the symbolic interpretation of a temple are developed. The recommended means of introducing environmentally active and energy-saving technologies into the structure of a modern temple complex are presented.

The fourth paragraph *“Organization principles of the architectural, planning and space structure of Orthodox churches and complexes”* formulates the basic principles of modern Orthodox churches and complexes: the principle of heredity (individual conception content of Ukrainian national identity); the principle of planning and compositional variability (providing with all the functions taking into account the needs and changes in society); the principle of interconnection between the territory and sacred content (the expressing of the sacred in the outdoors and indoors improvement of TC); the principle of an individual design method (transforming the architect’s spiritual and emotional state into the architectural and compositional structure of a sacred building); the principle of integration into architectural modernity.

In the fifth paragraph *“Modern development directions of sacred architecture”* the author develops a theoretical model of a modern Ukrainian temple complex, the structure of which consists of the main factors and relevant requirements that must be achieved during the construction of a sacred building.

The promising directions among the modern heritage of completed and conceptual projects of sacred buildings and structures in Ukraine are selected. The main requirements for creating an architectural and space model of a modern Ukrainian Orthodox church are proposed. There are the following ones among them: the immutability principle (a number of features that have developed from the design experience and they are compulsory components of any sacred buildings), the principle of change (a number of features based on the analysis of modern architectural heritage; the interviews with practicing architects; analysis of architects’ graphic material).

Keywords: sacred architecture of Independent Ukraine, temple complex, sacred landscape, model of a modern temple, national identity, development potential, space organization.